

УДК 323.1:398(=162.1+161.2)(091)

Брацкі Артур,
доктор ґабілітований гуманітарних наук,
професор кафедри української літератури і
компаративістики Київського університету
імені Бориса Грінченка,
ад'юнкту кафедри славистики Гданського
університету (Польща)
ORCID 0000-0001-8327-0468
asbracki@wp.pl

УКРАЇНСЬКІ КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ СТУДІЇ АНТОНІЯ МАРЦІНКОВСЬКОГО: ПОШУКИ ДЖЕРЕЛ НАЦІЄТВОРЕННЯ

Метою дослідження є аналіз культурологічних студій Антонія Марцінковського – народженого на Київщині польського фольклориста і письменника – з погляду наявних українознавчих і націєтворчих складових. **Методологія дослідження:** застосовано методи аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення та використано сучасний інструментарій задля вивчення процесу націєтворення. Це дало змогу розкрити особливості трактування українського фольклору як елементу народної культури в часи Марцінковського, коли зароджувалася науково обґрунтована думка про окремішність і самобутність українського етносу. **Наукова новизна** полягає у тому, що у вітчизняній культурології вперше здійснено спробу накреслити образ поляка, який відчував і проголошував етнокультурний суверенітет українства. Охарактеризовано сітку координат, що становили основу його етнокультурних пошуків, серед яких – пізнання народу, його звичаїв та побуту; аналіз системи вірувань і місця людини в цій системі, наголошення власної гідності та людяності; поєднання морального, релігійного та соціального складника у процесі формування особистості, етносу, нації. **Висновок.** Доведено, що Марцінковський, як один із перших етнографів, поставив науково обґрунтовану тезу про етнокультурну окремішність та самобутність українців; вказав на її риси, спираючись на дослідження тогочасних відомих українських та закордонних науковців. Обґрунтовано, що елементами вказаної самобутності є інтегральність і ендемічність українських націє- і культуротворчих процесів, наявність в її основі сільської рідної традиції та органічної єдності з природою; «внутрішня» свобода й волелюбство; ідентичність, яка базується на перебуванні серед «своїх» і «в себе», спілкуванні «своєю» мовою.

Ключові слова: Антоній Марцінковський, народознавство, українська народна культура, польові етнографічні дослідження, українознавство, націєтворення.

Брацкі Артур, доктор ґабілітований гуманітарних наук, професор кафедри української літератури і компаративістики Київського університету імені Бориса Грінченка, ад'юнкту кафедри славистики Гданського університету (Польща)

Украинские культурологические студии Антония Марцинковского: поиски источников нациеобразования

Целью исследования является анализ культурологических исследований Антония Марцинковского – рожденного на Киевщине польского фольклориста и писателя – с точки зрения существующих украиноведческих и нациеобразующих составляющих. **Методология** исследования: применены методы анализа, синтеза, сравнения, обобщения и использован современный инструментарий для изучения процесса нациеобразования. Это позволило раскрыть особенности трактовки украинского фольклора как элемента народной культуры во времена Марцинковского, когда зарождалось научно обоснованное мнение об обособленности и самобытности украинского этноса. **Научная новизна** заключается в том, что в отечественной культурологии впервые предпринята попытка создать портрет поляка, который чувствовал и провозглашал этнокультурный суверенитет украинцев. Охарактеризована сетка координат, составивших основу его этнокультурных поисков, среди которых: познание народа, его обычаев и быта; анализ системы верований и места человека в этой системе, подчеркивание собственного достоинства и человечности; сочетание нравственного, религиозного и социального составляющих в процессе формирования личности, этноса, нации. **Вывод.** Доказано, что Марцинковский, как один из первых этнографов, сформулировал научно обоснованный тезис об украинской этнокультурной обособленности и самобытности; представил ее черты, опираясь на исследования тогдашних известных украинских и иностранных ученых. Обосновано, что элементами указанной самобытности является интегральность и эндемичность украинских нацие- и культуротворческих процессов, наличие в ее основе сельской родной традиции и органического единства с природой; «внутренняя» свобода и свободолубие; идентичность, основанная на пребывании среди «своих» и «у себя», на общении «на своем» языке.

Ключевые слова: Антоний Марцинковский, народоведение, украинская народная культура, полевые этнографические исследования, украиноведение, нациеобразование.

Bracki Artur, Doctor of Humanitarian Sciences, professor of the Department of Ukrainian Literature and Comparative Studies Kyiv Boris Grinchenko University, the adjunct of the Department of Slavic Studies at the University of Gdansk (Poland)

Ukrainian cultural studies of Antoni Marcinkowski: search for sources of nation-building

Purpose of the study is to analyze cultural studies Antoni Marcinkowski – a Polish folklorist and writer born in the Kyiv region – from the point of view of the existing Ukrainian studies and nation-building components. A **methodology** of the research: methods of analysis, synthesis, comparison, generalization and use of modern tools for studying the process of nation-building are applied. This made it possible to reveal the peculiarities of the interpretation of Ukrainian folklore as an element of folk culture in the time of Marcinkowski when a scientifically grounded idea of the distinctness and originality of the Ukrainian ethnos arose. **The scientific novelty** lies in the fact that in the national cultural studies, for the first time, an attempt was made to outline a portrait of a Pole who felt and proclaimed the ethnocultural sovereignty of Ukrainians. Characterized by a grid of coordinates, which formed the basis of its ethnocultural searches, among which: knowledge of the people, his customs and everyday life; an analysis of the system of beliefs and the place of man in this system, the declaration of dignity and humanity; a combination of moral, religious and social components in the process of formation of personality, ethnic group, nation. **Conclusion.** It is proved that he, as one of the first researchers, put forward a scientifically grounded thesis about ethnocultural isolation and identity of Ukrainians; pointed to its features, relying on the research of contemporary famous scientists, both Ukrainian and foreign. It is substantiated that the elements of this originality are the integrity and endemic nature of the Ukrainian nation-and cultural-process processes, the content of their native tradition in the village and organic unity with nature; «Internal» freedom and freedom of love; an identity based on being among «their» and «in oneself», communicating with their «own» language.

Key words: Antoni Marcinkowski, folk studies, Ukrainian folk culture, field ethnographic research, Ukrainian studies, nation-building.

Актуальність теми дослідження полягає в тому, що сьогодні ми є свідками чергової хвилі зазіхання на самобутність і суверенітет українського народу, української культури та, зрештою, України в цілому.

Антоній Марцінковський – народжений на Київщині польський фольклорист і письменник – у цьому контексті є чи не першим не-українцем, який на основі зібраного власноруч на українській території фольклорного й етнографічного матеріалів однозначно вказав на окремішність і самодостатність українського народу, що є носієм оригінальної культури, яка розташовує українців як рівних у родині слов'янських націй. Він зробив це ще в середині XIX століття, коли панувала теза про єдину Русь (Білорусь, Росія, Україна), коли було заборонено український друк, адже в Російській імперії українці були людьми з Південного краю, а українська мова мала об'єднатися або з російською (на Лівобережжі), або з польською (на Правобережжі) мовною стихією. Минуло понад 160 років від публікації «Українського народу» (1857) – твору, в якому А. Марцінковський виклав свою думку на підтримку українства, тому, по-перше, варто згадати його обґрунтовані тези, а, по-друге, доречною буде екстраполяція тодішнього погляду на сукупність ознак самостійності народу-нації на сучасний стан знань і уявлень у цій сфері.

Стан наукової розробки проблеми. Як зазначалося, мета дослідження зводиться до аналізу вказаних вище культурологічних студій А. Марцінковського з погляду українознавчих і націєтворчих складових. Це дасть нам можливість долучитися до дискусії про процес українського націєтворення. На практиці можливе використання ідей А. Марцінковського в сучасних дослідженнях у галузі українського культурознавства. Напрацювання вченого досі переважно були предметом аналізу радше вузького кола філологів і фольклористів, а серед них – Михайла Максимовича (тобто ще в XIX ст.), Володимира Гнатюка (30-ті рр. XX ст.), Юрія Луцького, Миколи Дмитренка та Ростислава Радишевського (з українського боку); з польського боку – Марії Анкудович-Беньковської, Єжи Бартмінського, Мечислава Інґльота, Ганни Капелузь, Марека Квапішевського (автора чи не єдиного монографічного дослідження про А. Марцінковського), Юліана Кшижановського та Юліана Маслянки. З огляду на невелику кількість критично-аналітичних праць на обрану тему, практично всі тексти згаданих дослідників залучено до вивчення в цій статті, завданням якої є аналіз народознавчої праці А. Марцінковського «Український народ» з погляду наявних у ній націєтворчих ідей, стратегій доказу самобутності та окремішності українства, достовірного запису матеріалів задля підтвердження своєї науково-дослідницької позиції.

Виклад основного матеріалу. Антоній Марцінковський (Антоній Новосельський, Альберт Гриф, Якса-Марцінковський, Альберт Антоній – це ще далеко не повний перелік його псевдонімів) народився на Київщині 1823 року, навчався в чоловічому пансіоні Юзефа Коженювського в Києві, пізніше в Університеті святого Володимира, філологічно-історичний факультет якого не закінчив через хворобу. Творчу особистість юнака формували професори згаданого університету, зокрема Орест Новицький та Михайло Максимович. Перший – професор філософії – познайомив його з класичними творами Канта, Шеллінга і Гегеля, що поєдналося із захопленням філософсько-педагогічною спадщиною Броніслава Трентовського. Натомість другий – перший ректор Київського університету – залучив Марцінковського до новітнього трактування культурної спадщини українського народу як самобутньої й окремішньої.

Біографія і творчий шлях вченого детально викладені в інших роботах [1; 2], тому тут слід лише сказати, що він послідовно підтримував прагнення модерних націй до самостворення. Він був завзятим противником тези про те, що українська мова є наче конгломератом польської та російської мов, а особливе роздратування викликала думка про те, що народ без політичного організму не може мати своєї власної культури і літератури. Марцінковський суворо засудив таку тезу, заперечуючи її доцільність з погляду різних історико-культурних чинників. Зокрема, він покликався на деякі історичні події: боротьбу з мусульманським світом, що загострила почуття національно-культурної відокремленості, та на період Хмельниччини – доказ не лише потенційної можливості ведення визвольних змагань, але і наявності внутрішньої мотивації, пов'язаної зі зростанням почуття національної ідентичності. Також він вказав на деякі культурні обумовлення: мова, на його думку, є одним із важливих елементів, що визначають почуття національно-культурної окремішності українців, а їх рідна література розвивається – як в античній Греції – на народній основі й представлена творчістю сучасних йому українських письменників, таких як Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Григорій Квітка-Основ'яненко або Євген Гребінка, що засвідчує потенціал і майбутнє української мови [див. 3].

Монументальний твір «Український народ» (1857) став найбільшим збірником українських фольклорних матеріалів, що з'явився в період польського романтизму, та, без сумніву, першою такого роду польською науковою працею. Ця «велика монографія-словник про вірування та звичаї українського селянства тих часів» [4, 578] складається з двох томів, а поділ матеріалу на томи, гадаємо, є радше випадковим. Перший із них містить розвідки під назвою «Слов'янська містеріософія», «Казки українського народу», та «Слов'янські казки у Геродота і Лукіана»; другий том охоплює цілий комплекс жанрів народної творчості та інформації про українську народну культуру, починаючи від частини «Старі перекази», де автор подав основні народні знання з галузі астрономії і геології, міф про створення світу, перекази, способи ворожіння й зачарування, передбачення, легенди, відомості про тварин, рослини, повір'я і забобони, звичаї, лікарські рослини та народну медицину, танці, а закінчив історико-культурознавчим нарисом про козацтво, бурлацтво та чумацтво, доповненим піснями, черговими студіями українського одягу й прикрас, а на останніх сторінках розмістив ряд оповідок анекдотичного характеру, велику добірку прислів'їв і загадок.

Згадана праця А. Марцінковського є свідченням розвитку ідей Михайла Максимовича і загалом першого покоління польських етнографів і фольклористів, зокрема Зоріана Доленги-Ходаковського [5]. Учений протистояв хвилі критики, що визначала інтерес до етнографії як народоманію [див. 6], та традиційному баченню фольклору як прикраси, часто глибоко ретушованої у різного роду текстах, зокрема літературних [7, 45]. Як наслідок, «Український народ» став записом процесу українського націєтворення в

логічній перспективі ендемічного фольклору, який зростає на універсальному (зокрема – слов'янському) підґрунті.

Твір відкриває присвята: «Юзефу Ігнацію Крашевському на доказ глибокої поваги й вшанування його заслуг, а разом з тим на дружню пам'ять цю свою роботу присвячує Автор. Мостище. 1856 р. 15 квітня» [8, I, 1]. А у «Передмові» письменник так тлумачить філософське й, загалом, наукове підґрунтя своїх досліджень: «(...) Те, що я сам зібрав, впроваджує нас на дорогу, якою треба йти, та однозначно показує, що язичницька цивілізація слов'янських народів мала, як і цивілізації інших античних народів, одну просту традицію езотеричної науки, що зберігалася в релігійному й суспільному міфах. Релігійний міф зник, суспільний міф зберігається ще донині в обрядах, які наш народ шанує як реліквію святого минулого, шанує, хоча вже давно їхня думка вивітрилася і ніхто сьогодні не знає, що вони значать. Дивлячись з цієї позиції на внутрішнє життя слов'янського народу, багато розуміння вноситься до етнографії загалом, до історії, до пам'яток старовини й релігії, а остаточною результатом досліджень є завжди, певне, те, що все в людській громаді є переказом, що основою життя всього людства залишається певна солідарність, поза межами якої все інше – фальш і смерть. Наука нашого століття думкою та досвідом завжди доходить до того пункту, з якого, власне, виходить проміння правди, відкритої нам століття тому живим Божим словом» [8, I, XI–XII]. Далі у вступній частині, пояснюючи свої слова, Марцінковський пише, що все є таємницею і походить від Бога – це Бог оголосив все людям, а не вони самі здобули свої знання [8, I, 1]. Атакуючи провідних європейських мислителів – Шеллінга, Вольтера, Руссо, автор протиставляє їхнім переконанням твердження про походження всіх язичницьких культур від Божого переказу оголошеної правди та пізнішому переродженні первинної монотеїстичної релігії в політеїстичні системи [8, I, 16, 23, 43]. Проте, на думку Марціновського, можливе принаймні часткове відтворення первинної обрядовості, яка на Україні збереглася переважно в обрядових танцях та певною мірою в піснях (результатом цього відтворення може бути підтвердження «первісності» оголошеної правди).

Автор праці засвідчив своє ставлення до фольклору на двох рівнях, репрезентуючи особисте бачення образу художньої діяльності українців в теоретично-описовій частині монографії та відбираючи і редагуючи показові, на його думку, зразки українського народного мистецтва у вигляді пісень, дум, казок, прислів'їв, звичаїв тощо, уміщуючи водночас коментарі до них.

Перший із цих рівнів представлений розділом «Слов'янська містеріософія». Варто ще раз наголосити, що тут паралельно зроблено спробу опису українського фольклору як самостійного явища й введено його в загальний формат людських знань про світ, що відображає наївний і стереотипний образ на стику реальності й фантазії. Уже в «Передмові» Марціновський зазначає, що він свідомий частковості своєї роботи, формулюючи, проте, впевненість у точному огляді матеріалу та залученні його до тлумачення ширшого цілого. Він також сподівається на появу послідовників його діяльності та переконаний у високій вартості роботи, незважаючи на всі її недоліки і слабкі місця [8, I, X]. Між тим найцікавішими в аналізованому розділі є авторські міркування про інтерпретацію народної культури, зокрема питання коду в народному спілкуванні. «Займаючись народними обрядами, – стверджував Марціновський, – я побачив у них певні містичні символи, певну таємничу мову, ключ для розуміння якої давно втрачений усіма слов'янськими народами; порівняння за аналогією цих обрядів, символів і цих містичних висловлювань з ієратичною мовою інших народів відкрило мені їхнє значення» [8, I, X]. Ця цитата свідчить про те, що автор був прихильником ідеї свого роду універсальної, загальної народної культури, а у своїх переконаннях він іде далі Доленги-Ходаковського, а таким чином, і Максимовича, які обмежили цей універсум лише слов'янським простором. Таке бачення універсальності або швидше тотожності мотивів, що будують образи в різних культурах, може корелюватися з принципами компаративістики щодо універсальності мотивів у літературі. Отже, на думку дослідника, жодна нація не може претендувати на повну окремішність джерел своєї культури, а це виправдовує необхідність використання порівняльного методу задля зрозуміння етимології та практичного використання деяких лексем слов'янських, скандинавських мов, греки, латини, санскриту і китайської мови, а також порівняння окремих слів і образів українського фольклору зі старою традицією Сходу (в основному Індія і Китай), Півночі (скандинавська міфологія) і Півдня – Середземномор'я (давня Греція та Рим).

Розділ «Слов'янська містеріософія» містить також описи декількох народних свят, типових для слов'янської культури, з якими Марціновський ознайомився під час перебування у власників маєтків, розміщених у Київській губернії, а саме: свято Івана Купала, Різдва з уривками святкових колядок (зіставлено також текстові варіанти пісні, визнаної дохристиянською колядкою, та її пізнішого варіанту, що вже має ознаки християнізації); свято зустрічі весни та веснянки; проводи (перша неділя після Воскресіння Господнього); Паликопа та Іллі (27 липня – вшанування святого Пантелеймона – перше свято осіннього циклу); свято Маковея; святого Кузьми і Дем'яна (27 вересня) тощо. Окрім цього, тут представлено описи обрядів і звичаїв при закладанні оселі, доповнені магічними формулами, що вимовляються під час цих обрядів, а також повний опис обрядів під час сватання та весілля.

Решту першого тому й увесь другий том заповнюють переважно (окрім згаданого вже історичного нариса про козаків, бурлаків і чумаків зі студіями про український одяг) тексти народних творів – сімох казок, дев'яти переказів, сімох докладних описів забав, ворожін і передбачень, чотири легенди, описи уявлень і народних повір'їв про сімнадцять різновидів птахів і дев'ятьох представників світу фауни – від домашніх тварин до комах; описи сімнадцятьох магічних рослин, застосування сорока двох рослин у народній медицині; описи двох танців з доданими співами; ряд оповісток гумористичного характеру, що репрезентують народні уявлення українців про циган, євреїв, литвинів і поліщуків; понад сімсот прислів'їв і сорок загадок, записаних латинкою.

Цілісна композиція праці «Український народ» унаочнює своєрідну двоїстість світогляду Марцінковського. З одного боку, він був справжнім шанувальником і знавцем українського фольклору, досвідченим його збирачем і обдарованим редактором, що промовисто ілюструє мовний рівень текстів, які він опублікував, незважаючи на те, що вони записані латинською абеткою, якою важко передати специфіку української фонетики; він показав себе справжнім сином матері-України, ототожнюючись з українським народом, про що прямо написав, коментуючи народні перекази: «Ми самі, українці, про ці народні вірування часто дізнаємося лише з книжок» [8, II, 1]. З другого боку, на кожен фрагмент опису або коментаря екстраполюються його релігійні переконання, що надзвичайно заплутують його наукові міркування, а намагання підтягнути факти під заздалегідь намічений результат (часто зумовлений власними релігійними поглядами) призводить до нівелювання вартості наукових досліджень та псевдонаукових висновків. Проте ця двотомна публікація залишається феноменальною скарбницею текстів української народної творчості, а разом із коментарями – опрацюванням, що віддзеркалює тогочасні знання і стан досліджень слов'янської етнографії.

Висновки. Сучасні знання про фольклор, його внутрішні компоненти, що мотивують форму твору і його застосування у сфері народної культури, про наявність у ньому сакрального та важливу роль у соціальній комунікації [9] перетворили більшість суджень із цих питань, висловлених Марцінковським в «Українському народі». Проте основні ідеї, що збереглися в етнографічній роботі польського публіциста, увійшли в канон наукового трактування і стали основою переконань сучасних дослідників народної культури. Саме Марцінковський – представник другого покоління романтичних етнографів – унормував трактування фольклору конкретної нації як самобутньої культурної цінності, поставив важливе питання про кращий спосіб його вивчення, відкривши пізнавальні горизонти порівняльних пошуків у душі компаративістичних досліджень, що прямували за універсальними образами. Більше того, Марцінковський не відчував жодної потреби пояснювати рівноцінність слов'янських народних культур іншим культурам Європи й Азії, адже був переконаний, що вони формуються за рахунок елементів, які йдуть від одного кореня – спільної для всіх народів пракультури. Таким чином, внесок Марцінковського в розуміння процесу націєтворення на прикладі залучення української культури полягає не лише на вдалому й точному записі оригінального фольклору, а насамперед – на вмілому й обґрунтованому перенесенні акцентів у дискусії з питання «хто з кого копіює» на питання, наскільки ендемічною, оригінальною та самобутньою є конкретна етнічно маркована група універсальних мотивів [10]. Саме ця локальна метаморфоза загальновідомих мотивів разом із місцевим колоритом обрядовості, реалізована завдяки використанню власної мови, і є визначником процесу націєтворення.

Література

1. Inglot M. Marcinkowski Antoni Albert, *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław : Wydawnictwo Naukowe im. Ossolińskich, 1974. T. XIX. S. 589–590.
2. Kwapiszewski M. Późny romantyzm i Ukraina. Z dziejów motywu i życia literackiego. Warszawa : Wydawnictwo IBL, 2006. S. 127–171.
3. Gryf A. List do Benedykta Dołęgi z powodu artykułu w «Tygodniku» o literaturze wszechsłowiańskiej. *Tygodnik Petersburski*. 1843. № 89.
4. Гнатюк В. Українсько-польська правобережна романтична література. Вибрані праці / відпов. ред., упорядн. та автор передмови Р.П. Радішевський. Київ : МП «Лесь», 2008. С. 358–619.
5. Chodakowski Z. D. [Adam Czarnocki] O Słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem oraz inne pisma i listy / opr. J. Maślanka. Warszawa : PWN, 1967. 453 s.
6. Maślanka J. Z dziejów literatury i kultury. Kraków : Księgarnia Akademicka, 2001. 318 s.
7. Ankudowicz-Bieńkowska M. Z dziejów folkloru kresowego doby romantyzmu. Olsztyn : Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, 1999. 221 s.
8. Nowosielski A. [Marcinkowski A.] Lud ukraiński. Wilno : nakład i druk Teofila Gluckberga, 1857. T. I. 380 s. T. II. 282 s.
9. Folklor – Sacrum – Religia / pod red. J. Bartmińskiego, M. Jasińskiej-Wojtkowskiej. Lublin : Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1995. 240 s.
10. Kłoskowska A. Kultury narodowe u korzeni. Warszawa : Wydawnictwo PWN, 2018. 470 s.

References

1. Inglot, M. (1974). Marcinkowski Antoni Albert, *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław : Wydawnictwo Naukowe im. Ossolińskich, XIX, 589–590 [in Polish].
2. Kwapiszewski, M. (2006). Późny romantyzm i Ukraina. Z dziejów motywu i życia literackiego. Warszawa : Wydawnictwo IBL, 127–171 [in Polish].
3. Gryf, A. (1843). List do Benedykta Dołęgi z powodu artykułu w „Tygodniku” o literaturze wszechsłowiańskiej. *Tygodnik Petersburski*. No. 89 [in Polish].
4. Hnatyuk, W. (2008). Ukrainian-Polish right-bank romantic literature. Selected works. R. Radyshevsky (Ed.). Kyiv : MP „Lesya”, 358–619 [in Ukrainian].
5. Chodakowski, Z.D. [Adam Czarnocki] (1967). O Słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem oraz inne pisma i listy. J. Maślanka (Ed.). Warszawa : PWN [in Polish].
6. Maślanka, J. (2001). Z dziejów literatury i kultury. Kraków : Księgarnia Akademicka [in Polish].
7. Ankudowicz-Bieńkowska, M. (1999). Z dziejów folkloru kresowego doby romantyzmu. Olsztyn : Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego [in Polish].
8. Nowosielski, A. [Marcinkowski, A.] (1857). Lud ukraiński. Wilno: nakład i druk Teofila Gluckberga, I–II [in Polish].
9. Bartmiński, J., Jasińska-Wojtkowska, M. (Ed.). (1995). Folklor – Sacrum – Religia. Lublin : Instytut Europy Środkowo-Wschodniej [in Polish].
10. Kłoskowska, A. (2018). Kultury narodowe u korzeni. Warszawa : Wydawnictwo PWN [in Polish].